

Mo i Rana i 1950-årene der området til Norsk Jernverk preget landskapet i bakgrunnen.



HILDE GUNN SLOTTEMO

Kamp om kontroll

Kald krig og kommunisme i Rana

I de to nordlandskommunene Mo og Nord-Rana hadde arbeiderbevegelsen stor makt før andre verdenskrig, både faglig og politisk. Arbeiderpartiet hadde flertall i kommunestyret og satt med ordføreren i begge kommunene. Kommunistpartiet var derimot svært lite i 1930-årene, med bare en eller noen få representanter i de to kommunestyrene. I perioder var det også brodd, konflikt og ufred mellom de to partiene. Så - fra 1937 - inngikk Arbeiderpartiet (DNA) og kommunistpartiet (NKP) et formelt samarbeid. Til kommunevalget i 1937 stilte bare Arbeiderpartiet med valgliste i Mo og Nord-Rana, men med framtreddende kommunister på sikker plass. Også i løpet av okkupasjonsårene samarbeidet store deler av de politiske miljøene i Rana, nå i kampen mot nazismen og det tyske styret. Etter krigen kom imidlertid spenninger og konflikter igjen til overflata, og det ble etter hvert et ganske tilspisset politisk klima og et kjølig forhold mellom de ulike fløyer og fraksjoner. Når den ytre fienden var borte, var det duket for lokale kamper om politisk hegemoni. Den store partimessige striden kom i de første etterkrigsårene til å stå internt i arbeiderbevegelsen, mellom Arbeiderpartiet og NKP. Lokalt gjorde kommunistene og Arbeiderpartiet hverandre til de viktigste politiske motstanderne, og i denne striden ble i stor grad andre partier fortrent. Lokalsamfunnets politiske klima ble i denne perioden sterkt preget av internasjonale forhold og av nasjonale svar på disse. Fra samarbeid og samordningsforsøk var veien kort til kald krig og overvåkning. Den kalde krigen skulle bli særlig kald i Mo og Nord-Rana.¹

Rana er særlig interessant når det gjelder kald krig og politisk kamp mellom kommunister og sosialdemokrater. Lokalsamfunnets historie kan på den ene sida leses som et eksempel på hvordan den kalde krigen kunne komme til uttrykk på et norsk tettsted. Imidlertid har Rana-

samfunnet også en del særegne trekk som gir stedets politiske etterkrigshistorie noen ekstra dimensjoner. For det første hadde kommunistpartiet i Rana en så sterk posisjon at det skiller kommunen fra andre lokalsamfunn og fra norske hovedtendenser. I tillegg var Jernverket et nasjonalt prestisjeprosjekt og en bedrift der det ble politisk konkurranse om å beherske fagforeningsapparatet. Slik fikk den kalde krigen en noe spesiell form i Rana.

NKPs vekst ...

Over hele landet - også i Mo og Nord-Rana - fikk NKP økt oppslutning den første tida etter andre verdenskrig. Fra å være et lite partilag som omtrent var i ferd med å forsvinne, fikk NKP-miljøet i Rana nå stor oppslutning og politisk slagkraft. Rana ble en av NKPs sterkeste bastio-

Til sammen var de to arbeiderpartiene store og dominerende, med en samlet oppslutning på 66,8 prosent i Mo og hele 82,6 prosent i Nord-Rana.

ner - det var «kommunistenes sentrum på Helgeland» som det het i samtidig overvåkningsmateriale.² I bykommunen Mo var NKP det største partiet ved kommunevalget høsten 1945, med hele 34,8 prosent oppslutning, mens Arbeiderpartiet fikk 32 prosent av stemmene. Partiene hadde også stor oppslutning i landkommunen Nord-Rana. Til sammen var de to arbeiderpartiene store og dominerende, med en samlet oppslutning på 66,8 prosent i Mo og hele 82,6 prosent i Nord-Rana. Her var imidlertid styrkeforholdet snudd i Arbeiderpartiets favør: 57,4 prosent av stemmene gikk til DNA og 25,2 prosent til NKP, også dette et høyt tall i nasjonal sammenheng.³ Ved stortingsvalget samme høst var tendensen fra lokalvalget tydelig: Partiene på den politiske venstresida var sterke og framtrepende. Arbeiderbevegelsen hadde etter krigen befestet sin posisjon som maktfaktor i lokalsamfunnet, men nå også med et sterkt kommunistparti.

Særlig er NKPs sterke stilling i Rana verdt å merke seg. Partiet lå langt over landsgjennomsnittet når det gjaldt oppslutning. Ved stortingsvalget i 1945 fikk NKP 11,9 prosent på landsbasis, og allerede i 1949 hadde det blitt en nedgang til 5,8 prosent.⁴ Hva skyldtes partiets formidable oppslutning i Rana i den første etterkrigstida? For det første er det klart at NKP hadde noen dyktige og standhaftige tillitsmenn som hadde holdt fast på partiet gjennom en lang periode før andre verdenskrig. Da Nordlandsbanens anleggsarbeid kom til distriktet i slutten av 1930-årene, fikk det lokale kommunistpartiet påfyll fra erfarne og engasjerte organisasjonsfolk blant disse arbeiderne.⁵ I tillegg var NKPs krigsmotstand, dets nasjonale holdning og en ny reformistisk linje grobunn for partiets store oppslutning, både nasjonalt og lokalt, skriver historikeren Dag Ingemar Børresen. NKP gikk styrket ut av fem år med tysk okkupasjon etter å ha ledet mye av det illegale motstandsarbeidet i distriktet. Partiets aktive

krigsinnsats fikk betydning for deres sterke posisjon etter okkupasjonen, samtidig som veksten også var en generell effekt av den sovjetiske krigsinnsatsen. Den samme tendensen til oppsving skjedde over hele Vest-Europa etter andre verdenskrig. Da freden kom i mai 1945, disponerte kommunistene i Rana et omfattende nettverk og en nærmest intakt illegal partiorganisasjon som straks tok fatt på å ruste opp partiet både organisatorisk og politisk.⁶

Den sterke veksten ble både uttrykt gjennom og forsterket av partiets organisasjonsbygging. I de første etterkrigsårene økte antallet grunnorganisasjoner i Helgeland og Salten distrikt av NKP fra 13 til 29, samtidig som medlemstallet steg fra 400 til 1139. Våren 1946 var omkring 280 medlemmer bosatt i Mo og Nord-Rana.⁷ Partiet hadde eget kontor på Mo, hvor det var ansatt en visergutt som mottok 100,- kroner måneden i lønn.⁸ Da kommunistene ved stortingsvalget i 1945 fikk prosentvis flere stemmer i Mo enn i noen annen by eller landkommune i Nordland, var det derfor kommunistenes aktivitet under krigen og deres nærmest intakte partiapparat som førte til den sterke stillinga.

... og fall

NKPs sterke posisjon i Rana ble ganske kortvarig. Mens partiet like etter krigen hadde vært like stort - ja, også større enn Arbeiderpartiet, ble de i løpet av en mannsalder nesten utradert fra politikken. Nedgangen gikk gradvis: 28 prosent oppslutning i begge kommunene i 1947, 19 prosent (Mo) og 21,8 prosent (Nord-Rana) i 1951, rundt 13 prosent for begge kommunene i 1959 og 6,7 prosent i 1963. I 1967 hadde NKPs oppslutning sunket til 4,0 prosent for den nye, sammenslåtte Rana kommune, mens Arbeiderpartiet hadde beholdt sin sterke stilling med over 50 prosent av stemmene.⁹ Også medlemstallene i kommunistpartiet fortalte den samme historia. Mens Helgeland og Salten distrikt hadde hatt godt over tusen medlemmer i mai 1946, var tallet sunket til 180 i 1959.¹⁰ Til tross for dette: Kommunistpartiet i Rana sto sterkt sammenlignet med landsgjennomsnittet. For landet sett under ett, var oppslutningen 5,1 prosent ved stortingsvalget i 1953, 3,4 prosent i 1957, 2,9 prosent i 1961 og 1,4 prosent i 1965.¹¹

En viktig forklaring på NKPs problemer fantes i den nasjonale politikken. I 1949 ble partiet splittet i to, og Peder Furubotn ble ekskludert fra NKP, beskyldt for høyreopportunisme, trotskisme og klassefiendtlig politikk. NKP i Rana ble ikke rammet av partiets splittelse i første omgang, og folk fra Furubotn-fløya fortsatte i lokallagets ledelse. Ranværingene støttet Furubotns såkalte «annet sentrum», til tross for et etter hvert ganske sterkt press fra Emil Løvlien og resten av det nye sentralstyret i NKP. 70 medlemmer holdt stand, og først i 1954 ble det et organisatorisk brudd med Furubotn, etter store interne konflikter lokalt. Situasjonen for

Mo NKP var i denne perioden unik. De var det eneste partilaget innenfor NKP som støttet Furubotn og som samtidig ble bevart intakt uten at sentralstyret ekskluderte medlemmene. Miljøet i Mo var i antall mange, og til tross for at de ble ansett som fraksjonister, sabotører og parti-fiender, var de for politisk og strategisk viktige til at sentralstyret kunne ta det endelige oppgjør med dem.¹²

Til slutt rammet imidlertid konflikter, fløydannelse og splittelse også Mo. På et ekstraordinært møte i april 1954 ga til slutt 18 lokale NKP-ere sin tilslutning til Løvlien og sentralstyret, sju støttet fremdeles Furubotn, mens tre avsto fra å stemme. Furubotntilhengerne i lokallaget - til sammen 15 personer - ble deretter ekskludert, mens 35 forble i partiet.¹³ Politiets overvåkingstjeneste fulgte disse interne partistridighetene grundig for å kunne ha kjennskap til hvem som til enhver tid var partimedlemmer. Her ble de ekskluderte «uten unntagelse» vurdert som «de mest aktive og kjente».¹⁴



Dagfinn Jacobsen var medlem av NKP og ansatt ved Norsk Jernverk. Han var klubbleder fra 1964 og senere konserntillitsvalgt fram til han gikk av i slutten av 1970-årene.

Blant annet på grunn av disse indre stridighetene mistet NKP mye politisk makt og mulighet, og høsten 1954 falt partiaktiviteten til et lavmål. Til tross for den dalende oppslutningen ved valg, satt partiet imidlertid fortsatt med mye innflytelse og mange posisjoner i lokalsamfunnet. Kommunisten Dagfinn Jacobsen var klubbformann på Jernverket først i 1956 og senere i 11 år fra 1965. Deretter gikk han over i vervet som konserntillitsmann før han nådde pensjonsalderen i slutten av 1970-årene.¹⁵

Til tross for at NKP fortsatt hadde en sterk posisjon og markante personligheter i deler av fagbevegelsen i Rana, ble Arbeiderpartiets partipolitiske opposisjon på venstre side nesten borte i løpet av 1950- og 1960-årene. Høyresidas partier hadde på sin side liten oppslutning og innflytelse i Rana. Arbeiderpartiet rådde dermed grunnen nesten alene. Det hadde godt over 50 prosent av stemmene ved kommunevalgene i denne perioden, med en topp på 64,5 prosent oppslutning ved lokalvalget i Nord-Rana i 1959. Partiet fikk rent flertall i kommunestyret i storkommunen Rana, og politiske saker kunne i stor grad bestemmes på partimøter og i korridorer. Ennå skulle det gå noen år før det vokste fram en ny opposisjon til venstre for Arbeiderpartiet i det lokalpolitiske blokklandskapet. Først i 1963 fikk partiet en ny utfordring her, med Sosialistisk Folkepartis etablering og framvekst.

Fra samarbeid til kald krig: Møllersen-rapporten og et politisk brudd

Etter andre verdenskrigs slutt startet Arbeiderpartiet og NKP nasjonale forhandlinger med tanke på samling. Disse forhandlingene var så å si

slutført da en rapport av ranværingen Hans Møllersen ble offentliggjort. Møllersen var NKP-er, og reiste flere ganger som kurer til Stockholm under falskt navn. På en reise våren 1944 hadde han møter med Lars Evensen og Martin Tranmæl. Evensen var sjef for LOs stockholmssekretariat, mens Tranmæl var redaktør i Arbeiderbladet, sentral arbeiderpartirepresentant og den reelle lederskikkelsen i LO-gruppa i Sverige.¹⁶ På grunn av Møllersens falske identitet var ikke Evensen og Tranmæl kjent med at han var kommunist. På disse møtene ble det blant annet pratet om den politiske situasjonen i Norge, og det er innholdet i disse samtalenene det i ettertid var uenighet om.¹⁷

10. juni 1945 skrev Hans Møllersen på oppfordring fra Peder Furubotn en rapport om dette møtet. Her ble Evensen og Tranmæl beskyldt for å ha kommet med sterkt kompromitterende påstander om norske kommunister. Blant annet hevdet Møllersen at Tranmæl hadde beskyldt kommunistene for et angiveri som hadde forårsaket opprulling av den illegale pressen i Oslo i januar 1944.¹⁸ Både Tranmæl og Evensen benektet på det sterkeste Møllersens påstander og hevdet at han hadde misforstått og feiltolket. Historikere har ikke kunnet konkludere når det gjelder sannhetsgehalten i Møllersens og Evensen / Tranmæls påstander, men rapporten er blitt sett på som det store smellet som torpederte samlings-



Hans Møllersen fotografert under LOs kongress i 1946, da hans rapport om møtet med Martin Tranmæl og Lars Evensen i Sverige var oppe til behandling.

Lokalhistorisk er Møllersens-rapporten og den ettertidige bruken av den interessant fordi den forteller noe om lokale kommunisters kaliber og deres brede kontaktnett.

forhandlingene mellom Arbeiderpartiet og NKP. Noen få dager etter at rapporten var blitt offentliggjort, sprakk samarbeidet mellom de to partiene og klimaet kjølnet raskt ned. Lokalt førte bruddet i første omgang til ønsker om at forhandlingene skulle bli tatt opp igjen. Både kommunister og arbeiderpartifolk i Rana var dermed på kollisjonskurs med partitoppene på sentralt hold.¹⁹ På litt sikt førte imidlertid rapporten og bruddet i forhandlingene til et kaldt forhold mellom kommunistene og sosialdemokratene, både lokalt og nasjonalt. Tidlig i 1950-årene var forholdet så kjølig at det i flere år gikk to 1. maitog på Mo; ett «kommunisttog» og ett arrangert av Rana Faglige Utvalg.²⁰

Lokalhistorisk er Møllersens-rapporten og den ettertidige bruken av den interessant fordi den forteller noe om lokale kommunisters kaliber og deres brede kontaktnett. Kanskje bidro oppmerksomheten rundt denne saken til å skape og forsterke en følelse av å ha stor nasjonal betydning blant Rana-kommunistene?

Kirkegårdskrigen

Den kalde krigen i Rana toppet seg i 1951. Da sto det et «slag» på kirkegården i Mo, foranlediget av norske myndigheters ønsker om å samle de sovjetiske krigsgravene på en felles krigskirkegård på Tjøtta. Flyttinga av krigsgravene i Nord-Norge - «Operasjon Asfalt» - startet sommeren 1951, til tross for flere skarpt formulerte protestskriv fra sovjetiske myndigheters side. Til sammen dreide det seg om 95 gravplasser med 8084 avdøde i Nord-Norge. I Nord-Rana lå krigsgravene på rekke og rad langs Nordlandsbanen, mens det på Mo kirkegård fantes 80-90 mann gravlagt.²¹

Folk i Rana protesterte mot forslaget om flytting, og fredag 2. november var det et stort folkeopprinn på kirkegården i sentrum. Etter initiativ fra sentrale kommunister i lokalsamfunnet, samlet folk seg for å protestere mot myndighetenes flyttforsøk. Det ble truet med arbeidsnedleggelse både på Jernverket og ved jernbanen om gravinga ble påbegynt. Resultatet var at flyttinga ble innstilt og etter hvert oppgitt av forsvarsminister Jens Chr. Hauge personlig. Følgen var at de døde sovjeterne i Mo sentrum var de eneste i landet som ikke ble samlet på kirkegården på Tjøtta eller de andre gravstedene myndighetene hadde ordnet. Krigsgrava på Mo kirkegård ble dermed den eneste som ble bevart, og det skjedde altså som følge av sterke folkelige protester i lokalsamfunnet. Et annet resultat av aksjonen var at kommunistenes samhold og selvfølelse ble styrket.

I denne aksjonen var det åpenbart at det sto mer på spill enn beliggenheten til gravene til sovjetiske falne under krigen. Flyttinga av de sovjetiske krigssofrene ble gitt forskjellige betydninger av ulike grupper.

For de politiske myndighetene var den nødvendig på grunn av frykt for spionasje fra sovjetisk side. En del av gravstedene lå i nærheten av militære soner og andre forbudte områder. Fra myndighetenes side var det fryktet at denne beliggenheten ville gjøre sovjetisk spionasje i Norge enklere. Sentrale NKP-ere og kommunist sympatisører så på sin side flyttinga som kommunistjakt og politisk forfølgelse. Mange mennesker forsto også den planlagte flyttinga som gravskjending og overtramp på vigslet jord. For lokalbefolkningen som hadde sett tyskeres behandling av russerfangene under krigen, framsto likflyttinga som et støtende overgrep mot de døde minne. De kjempet mot den planlagte flyttinga i lys av krigens redsler.

Historikere har i ettertid hevdet at det ikke er tvil om at sovjetisk etterretningsvirksomhet brukte befarung av disse gravstedene som påskudd for helt andre formål. I de første etterkrigsårene var det blitt klart at sovjetrusserne utnyttet krigs- og frigjørings samarbeidet til å foreta etterretning, med blant annet krigsgravene som legitimerende unnskyldning.²² Samtidig er krigsgravsaken blitt omtalt som bisarr og som et eksempel på saker som bidro til å forsure forbindelsene mellom Norge og Sovjetunionen.²³ Lokalt var kampen om krigsgravene et ekstremt uttrykk for den kalde krigen og den spente politiske situasjonen i Mo. Den viser også kommunistenes sterke oppslutning og støtte i lokalsamfunnet samt deres evne til å mobilisere befolkningen i Rana.

Lokalt var kampen om krigsgravene et ekstremt uttrykk for den kalde krigen og den spente politiske situasjonen i Mo.

Overvåkning i lokalsamfunnet

Denne situasjonen, lokalt og nasjonalt, er noe av det historiske bakteppet for å forstå den politiske overvåkingen av NKP-erne i Rana. I den kalde krigens lys framsto kommunistene som en fiende som måtte kontrolleres og voktes. Mange fryktet at NKP var et udemokratisk og unasjonalt parti som ble styrt fra Sovjet, og det store nabolandet i øst var ansett som en potensiell trussel mot Norge som nasjon. Den kalde krigen skapte trusselbilder som gjorde at mange ønsket en etterretningsmessig oversikt og en sikkerhetsmessig beredskap. Både Politiets overvåkingstjeneste (POT), Forsvarets etterretningstjeneste og Forsvarets sikkerhetstjeneste mobiliserte for å holde oversikt og kontroll over det som ble vurdert som samfunnets skjulte trussel. De hadde forskjellige arbeidsområder, men hadde også et visst samarbeid for å ivareta hensynet til landets sikkerhet. Også i Rana-samfunnet var de hemmelige tjenestene på plass med sine folk.

Kartlegging av kommunister ble spesielt viktig i områder der NKP sto sterkt. I tillegg hadde Nord-Norge - spesielt grenseområdene - egne sikkerhetsproblemer. Overvåkingstjenesten utarbeidet i 1950-årene en rekke lister over «suspekter» personer fra flere kommuner i Nordland og

Trøndelag, hevdes det i Lund-rapporten. Hovedlista fra Mo ladested inneholdt i 1952 hele 138 navn. For hver av disse personene ble det gitt opplysninger om familieforhold, signalement, foto og politiske forhold.²⁴

Erling Moe og Jon Selfors var to av NKP-erne i Rana som ble overvåket og som senere har fått utdelt sine «mapper» av Innsynsutvalget – det utvalget som i 1999 ble nedsatt for å vurdere enkeltpersoners rett til å få se de dokumenter og opplysninger som fantes om dem i overvåkningspolitiets arkiver og registre. I disse mappene er det informasjon om jobb, utdanning og yrkeserfaring, om flytting og bilbruk, og det ble rapportert om innlegg og uttalelser i bystyret, på folkemøter, i aviskronikker og leserbrev. Deltakelse på NKPs møter, plassering på partiets valglistor og alle typer verv ellers ble registrert og rapportert.²⁵ Kommunistenes handlinger og holdninger ble betraktet, karakterisert og bedømt. I vurderingene ble det stadig vist til den «alminnelige mening», til folkesnakk og til at noe var et vanlig og utbredt «samtaleemne», men av og til fantes mer nøkterne notater som også stilte kildekritiske spørsmål om POTs informanter og deres motiver.²⁶

Det var ikke bare NKP som parti som var vurdert som en politisk trussel. Også innen fagbevegelsen var det viktig å ha oversikt og indirekte kontroll over potensielt truende elementer. Overvåkningstjenesten



Mange av de ansatte ved Norsk Jernverk sympatiserte med eller var medlemmer av Norges Kommunistiske Parti i 1950-årene.

fulgte derfor nøye med på NKPs virksomhet i fagbevegelsen. Den var opptatt av kommunistenes styrke både i fagforbund og i lokale fagforeninger. Dette varte fram til rundt midten av 1960-årene, og hadde et vesentlig mindre omfang i perioden etterpå. Spesielt hadde slik registrering og oversikt betydning ved strategisk viktige bedrifter - slik som AS Norsk Jernverk. Her sto NKP sterkt, med mange medlemmer eller sympatisører blant de ansatte og med tidvis kontroll over Jernverksklubben.²⁷ For å forhindre at kommunistene skulle få for sterk stilling, utviklet det seg nære forbindelser mellom overvåkningspolitiet og fagbevegelsen. En jernverksansatt uttalte at «det kom signaler fra DNA sentralt om at en skulle samarbeide med politiet. Folk i Rana ble fortalt av tillitsvalgte i DNA og LO at de ikke måtte være naive når det gjaldt kommunistene, og at det derfor var riktig å samarbeide med politiet».²⁸

Spesielt hadde slik registrering og oversikt betydning ved strategisk viktige bedrifter - slik som AS Norsk Jernverk.

Som en stor, sentral og strategisk viktig bedrift, var Jernverket viktig i maktkampen mellom NKP-ere og arbeiderpartifolk. Her ble den politiske konkurransen om plasser og posisjoner mellom kommunister og arbeiderpartifolk sterk og vedvarende i etterkrigstida. Kampen gjaldt kontrollen med den lokale fagorganisasjonen. Å ha klubbformann og andre sentrale tillitsverv i klubbstyret var av stor betydning. NKP hadde en sterk stilling i jernverksklubben, hvor kommunisten Dagfinn Jacobsen var aktivt med i tillitsmannsarbeidet i en årrekke. Også Mofjellet gruvearbeiderforening var dominert av kommunister, med blant andre Hans Møllersen d.e. og Oskar Normann som sentrale personer.²⁹

I tillegg til båndene mellom fagbevegelse og overvåkningsapparat, fantes det også forbindelser mellom Jernverket som bedrift og det lokale overvåkningspolitiet. Det ble i perioder ført en personalpolitikk som skulle hindre ansettelse av kommunister, blant annet ved hjelp av personalsjefens oversikter. Formålet var først og fremst å unngå «bråk», men det hadde også en sikkerhetspolitisk side.³⁰ Internt i virksomheten ser det ut til at Jernverkets personalsjef fra 1964, hadde betydning. Han var arbeiderpartimann med fartstid både fra AS Sydvaranger og en større statsbedrift i Sør-Norge. I sin posisjon kunne han forsøke å holde kommunistene på et nivå der de kunne kontrolleres og mestres.³¹ Så sent som i slutten av 1960-årene ble hele 150 jernverksarbeidere registrert som kommunister i overvåkningspolitiets register.³²

For POT var det ikke bare om å gjøre å hindre ansettelse av kommunister og andre «suspekter» personer i sentrale stillinger. Det var også viktig å sette inn potensielt lojale og samarbeidsvillige mennesker i viktige posisjoner. For å sikre dette utførte POT personkontroll i ansettelsesprosessene. Da stillingen som telegrafbestyrer i Mo skulle besettes ved årsskiftet 1949/50, vurderte POT søkerne nøye. To av dem ble ansett

som lojale og samarbeidsvillige, mens om en tredje het det at han bare ville holde seg strengt og nøkternt til sitt egentlige arbeidsområde.³³

Hvem var så de personene som bidro til dette lokale registrerings- og overvåkningsarbeidet? Hvilke mennesker var det som trakk i usynlige tråder fra et skjult og lukket politisk rom? En antakelse har vært at sentrale personer i arbeiderpartiavisa Rana Blad sto bak rapportering til POT og dermed bidro til å gjøre denne overvåkinga mulig i Rana.³⁴ I dette miljøet fantes det viktige personer som hadde betydning utenfor det formelle maktapparatet som fantes i parti og fagbevegelse. Rana Blad-gjengen var et begrep i lokalsamfunnet.³⁵ Det var personer som hadde partiboka i orden, men deres maktutøvelse lå likevel på sida av det organiserte politiske miljøet. Som journalister og lokale skribenter kontrollerte de delvis det offentlige rommet, hadde mulighet for å påvirke opinionen og føre tilsyn med hvilke stemmer som slapp gjennom og ut i offentligheten. Flere spekulasjoner, antakelser og påstander har vært



Nils Hillestad, styreleder i Rana Blad og sekretær ved LOs distriktskontor, var håndplukket for å kontrollere kommunistenes virksomhet i Rana.

presentert om forbindelser mellom POT og lokalsamfunnet. Redaktør Odd Lien (1947-49) i Rana Blad ble allerede i mai 1948 anbefalt som kontakt i Rana-samfunnet fra «pålitelig hold» hevder Trond Bergh og Knut Einar Eriksen i boka *Den hemmelige krigen*. Det samme gjaldt Nils Hillestad, avisas styreleder og sekretær i Samorganisasjonen, samt Einar Holm som arbeidet for Furuholmen på jernverksanleggene.³⁶ Ifølge historiker Stian Bones Larsen var også Rana Blad-redaktør Ole Moe (1949-70) håndplukket til stillingen og godkjent av Arbeiderpartiets sentralstyre, der det å hansktes med kommunister var tillagt vekt som en viktig oppgave.³⁷

Også LOs distriktskontor og distriktssekretær spilte en viktig rolle i den politiske overvåkingen i Rana, hevdes det i Lund-rapporten - en påstand som samsvarer med det sentrale NKP-ere selv har hevdet.³⁸ Arbeiderpartiet og distriktskontoret arrangerte flere kurs for å trene sine folk til et oppgjør med kommunistene. Blant annet ble det arrangert kurs hvor det ble gitt undervisning og trening i avlyttingsteknikk. Men Lund-rapporten angir ikke hvilket distriktskontor det var snakk om og hvem den aktive distriktssekretæren var.³⁹ Fra 1951 var imidlertid Nils Hillestad betalt sekretær for LOs distriktskontor, og journalist Tor Jacobsen påstår at han fikk jobben av LO-leder Nordahl nettopp på grunn av sine evner til å hansktes med kommunister: «Som LO-sjefen sjøl sa det da han avgjorde saken: - Vi setter han Nils på denne jobben. Han har slåss mot kommunister i hele sitt liv! Sa Konrad Nordahl. Mandatet var klart: Reis til Mo og fei kommunistene av banen!»⁴⁰ «Et ønske om å bekjempe kommunister i fagorganisasjon og parti må imidlertid ikke forveksles med overvåking og POT-samarbeid, og Hillestad avviste selv bestemt

og kategorisk at han noen gang var agent for overvåkningspolitiet.»⁴¹ Heller ikke når det gjelder de øvrige spekulasjonene har jeg funnet sikre opplysninger, og en endelig avkreftelse eller bekreftelse av påstander og indisier er vanskelig å skaffe.

Også fra det ordinære politiet i Helgeland gikk det rapporter og notater om personers politiske tilknytning og ideologiske tilhørighet, og lokale politibetjenter kunne bli brukt for å skaffe informasjon og opplysninger. Vurderingene kunne så bli oversendt for bruk av andre instanser. Fra Helgeland Politikammer gikk det for eksempel brev til militære ledere i forbindelse med øvelser og vakter som ble holdt både før og etter andre verdenskrig. Slik ble regimentsledelsen i IR14 advart mot navngitte NKP-ere «for sikkerhets skyld».⁴²

POTs trusselbilde I: Hemmelig radiosender

Hva var det så kommunistene i Rana ble mistenkt for? Hva var egentlig POTs lokale trusselbilde? Ut fra det frigitte overvåkningsmaterialet vises flere forhold. For det første var det fryktet at enkelte i NKP-miljøet i Rana drev spionasje til fordel for Sovjet. Det var mistanker om at det fantes en eller flere hemmelige radiosendere i lokalsamfunnet, og i årene etter krigen verserte det fra tid til annen rykter om illegal radiosending fra Rana-distriktet. Det var knyttet spesiell interesse til de to radiosenderne som hadde vært i bruk i området under krigen. Ifølge Erling Moe var den siste av disse senderne blitt ødelagt og senket i sjøen etter krigens slutt, men POT trodde åpenbart ikke på dette. De mente at senderen fortsatt var i bruk, og at det blant annet i pinsa 1950 ble sendt meldinger pr. radio fra Røvassdalen i Rana.⁴³ Det hjalp ikke om enkelte ranværing - også sentrale personer innenfor Arbeiderpartiet - gikk god for Moe og hevdet at de tvilte på at slik sending foregikk.

Ifølge hemmeligstemplete notater fra 1950 skulle det dreie seg om «en temmelig sterk sender».⁴⁴ Senere het det at en eventuell sender ikke først og fremst skulle brukes på dette tidspunktet, men at den var ment som en beredskap.⁴⁵ Og etter ytterligere åtte-ni år var de mistenkelige radiosenderne blitt helt «ordinære amatørsendere» som «hvem som helst» kunne ha skaffet seg etter krigen.⁴⁶ At radiosenderen ble avdramatisert og ufarliggjort over tid, kan tenkes forklart med flere forhold. For det første kan politiet ha brukt forskjellige informanter på de ulike tidspunkter, og de ulike vurderingene kan ha blitt preget av det. En annen mulig tolkning er at radiosenderen mistet betydning etter hvert som NKP mistet partipolitisk innflytelse, makt og posisjon i Mo og Nord-Rana. Som vi har sett, var oppslutningen om kommunistpartiet dalende i lokalsamfunnet. Selv om den kalde krigen fremdeles var kvass både nasjonalt og internasjonalt, kan fiendebildet lokalt ha blitt endret i takt med NKPs

fallende oppslutning i kommunepolitikken. Da NKP mistet betydning som trusselbilde i Rana, kan det ha smittet over på de lokale POT-informantenes fortolkninger av radiosenderens viktighet.

POTs trusselbilde II: Spionasje

I tillegg til radiosenderen, ble NKPs kontakt over landegrensa registrert, og det ble rapportert om at lokale kommunister hadde flere turer til SSSR, DDR og også Nord-Korea. I noen tilfeller het det at reise og opphold var gratis. Årsaken til i alle fall en av turene var opplyst å være legebehandling for et helseproblem. I POT-notatene ble det sjelden eller aldri sagt eksplisitt at det politiet fryktet var spionasje. Imidlertid kunne reisene bli kalt «feriereiser» i hermetegn, også når familien deltok. Slik kom det fram hvordan POT mente hensikten med turene var en annen enn den som ble oppgitt, og det er åpenbart at utlevering av konfidensiell informasjon var den største skremsele. Også kontakter med sovjetisk ambassadepersonale ble registrert når SSSR-utsendinger var på besøk i Mo, og det ble hevdet at det foregikk kurervirksomhet mellom NKP-ere i Mo og kommunister på svensk side.⁴⁷

POTs trusselbilde III: Illegalt våpenlager

Et tredje forhold som ble behandlet i POT-rapportene, var mistanken om at det fantes ulovlige våpenlagre i Rana. Dette var våpen som skulle ha kommet til lokalsamfunnet og til motstandsbevegelsen i løpet av okkupasjonstida, og som skulle befinne seg på et av jernbanens lagre i Dunderlandsdalen. Det ble i 1948 fryktet at det kunne være våpen i «betydelige mengder», og disse måtte ikke falle i «urette hender».⁴⁸ I andre rapporter ble opplysningene om våpenlageret vurdert som upålitelige. Her het det at det ikke fantes noe som helst bevis for at det fantes et slikt lager i Rana.⁴⁹

I nær sammenheng med redselen for kommunistenes våpentilgang, var kontrollen med Heimevernet. Da Heimevernet ble opprettet etter krigen, ble Erling Moe områdesjef i Rana. Imidlertid oppsto det skarp kritikk mot at en kommunist kunne inneha denne stillingen. Det ble i et hemmelig notat hevdet å være «et alminnelig samtaleemne» i Helgeland at Heimevernet her hadde sterke innslag av kommunister.⁵⁰ Og når mange NKP-ere ble rekruttert, hemmet det samtidig tilslutningen fra befolkningen ellers. Moe sluttet snart i denne jobben. Ifølge rapportene sa han den fra seg nettopp på grunn av den stadige kritikken.⁵¹ Også i forbindelse med en militær repetisjonsøvelse i IR14 ble det fra politiets side advart mot Moe. Moe var innrullert i IR14s spesialtropp for sabotasjetrening, og den militære ledelsen ble kritisert for å legge mer vekt på



Sekretær Arne Pettersen i Norges Kommunistiske Parti taler på et festmøte for partiveteraner i Bossmo Folkets Hus i Nordland i 1963. Til venstre sitter Jon Selfors fra Rana, som i 1950-årene var overvåket på grunn av sin politiske tilknytning.

at Moe var skikket i tjenesten enn «hans manglende nasjonale innstilling». ⁵² Personer som under okkupasjonstida få år tidligere hadde arbeidet for norske og britiske etterretningsorganer, ble nå ansett som unasjonale og forræderiske.

Hva kom så denne frykten for kommunistenes unasjonale holdninger fra? En grunn til slike bekymringer, er trolig tanken om at det ikke var noen røyk uten at det samtidig også fantes ild. De fleste mistankene som ble rettet mot kommunistene i denne første fasen av den kalde krigen viste seg å ikke holde stikk, verken i Rana eller andre steder i landet. Det er aldri noen gang blitt funnet illegale våpenlagre eller hemmelige radiosendere i Rana, og ingen har heller blitt dømt for spionasje til fordel for fremmede makter. Imidlertid hadde NKP-ere fra Rana forbindelser østover under andre verdenskrig, mens Sovjetunionen fortsatt var blant vestens allierte. Som vi har sett, hadde Møllersen og andre fra NKP-miljøet i Rana hatt kontakt med både britisk etterretning og norske arbeiderpartifolk i Stockholm under krigen. Det som ikke har vært like kjent fra disse stockholmsreisene, er at han - eller andre - også hadde forbindelse med den sovjetiske ambassaden. I et ettertidlig etterretningsdokument ble det riktignok påstått at noen fra motstandsbevegelsen i Rana

hadde hatt kontakt med den sovjetrussiske ambassaden og at det i den forbindelse var blitt overlevert materiale til russerne.⁵³ Dette er bekreftet i et senere intervju med Hans Møllersen og Jon Selfors, der de forteller at det ble overlevert materiale til den sovjetiske ambassaden, uten at de er konkrete verken på *hvem* som gjorde det eller *hva* dette gjaldt. Det kan se ut som at det de i intervjuet kaller «et meget interessant» og detaljert kart over flyplassen i Bardufoss var blant materialet russerne mottok. Kartet skal ha vært tegnet av en militært ansatt barndomsvenn av Møllersen, og inneholdt nøyaktige inntegninger av tyskernes våpen- og drivstofflagre - med andre ord: viktig etterretningsmateriale i en krigssituasjon.⁵⁴

I tillegg ser det ut til at informasjon om Møllersens senere så berømte møte med Tranmæl og Evensen også gikk til Moskva. I det ettertidige intervjuet med Møllersen og Selfors forteller de to om en samtale Møllersen hadde med sentrale NKP-ere før han forlot Stockholm i 1944. Blant disse kommunistene skal det ha vært en med «et særdeles truverdige forhold te Sovjet-diplomatiet». Etter at Møllersen hadde fortalt ham og de andre kommunistene om sitt møte med Tranmæl og Evensen, repliserte han raskt at «det herran opplysningan dem e i Moskva før du kjem heim te Mo».⁵⁵ Dette betyr ikke nødvendigvis at Rana-kommunistene ikke var nasjonalt orienterte og solidariske, slik Ap-mannen Per Karstensen har tolket dem i en hovedoppgave i historie om motstandsbevegelsen i Rana under krigen.⁵⁶ I krigsårene var Sovjet en av vestmaktene allierte, som kunne hjelpes med opplysninger til bruk i kampen mot nazistene og den tyske okkupasjonsmakta. Det var under den kalde krigen denne kontakten ble tolket som «illojal spionasje» og «hemmelig etterretning». Slik sett kan NKP-ernes handlinger ha skiftet betydningsinnhold i de første etterkrigsårene; fra nasjonal heltehandling til illojal informasjonslekkasje.

Oppsummering: Hva handlet dette egentlig om?

Det fantes i Norge nære bånd mellom folk i arbeiderbevegelsen - parti og fagorganisasjon -, overvåkningspolitiet og pressen. Dette dannet et makttriangel hvor de tre institusjonene utgjorde hver sin side. I Rana gjorde den sterke posisjonen til både NKP og Arbeiderpartiet at situasjonen ble svært tilspisset. I samfunn der begge de to partiene i arbeiderbevegelsen sto sterkt, foregikk det en kamp mellom to parter om posisjoner og politiske plasser. Dette handlet både om partipolitisk innflytelse og om kontroll over fagbevegelsen. Det var NKP som var Arbeiderpartiets fremste konkurrent til de politisk viktige plassene og posisjonene i lokalsamfunnet, og derfor de som hadde mest å vinne på at kommunistene ble kontrollert og politisk kneblet. Denne kampen foregikk ikke bare ved åpenlys politisk debatt, saklig meningsutveksling og informativ

uenighet, men også ved at ledende folk i Arbeiderpartiet og deler av fagbevegelsen samarbeidet med overvåkningspolitiet om å følge med på hva kommunistene stelte med.

Det at Arbeiderpartiet høstet fordeler av den politiske overvåkingen, betyr likevel ikke at dette var det eneste - eller viktigste - motivet for den. Ifølge Trond Bergh og Knut Einar Eriksens bok *Den hemmelige krigen*, er en ensidig vektlegging av partipolitiske stridigheter ikke tilstrekkelig for å forstå den hemmelige overvåkingen i Norge. Den handlet ikke bare - kanskje heller ikke først og fremst - om kontroll med klubb og lokalsamfunn. I like stor grad hadde forståelsen av kommunistene som en alvorlig sikkerhetstrussel betydning.⁵⁷ Også i Rana var det sikkerhetspolitiske viktig når det gjaldt fryktens *innhold*. Forestillinga om en hemmelig radiosender skapte mistanke om at det foregikk spionasje til fordel for Sovjetunionen eller andre fremmede makter. Også NKP-ernes utenlandsreiser ble ansett som skalkeskjul for ulovlige forbindelser østover. Det hemmelige våpenlageret kunne inngå i det samme bildet: Kommunistene bygde opp et våpenarsenal som kunne brukes ved en invasjon fra den kalde krigens ytre fiender.

At det var et bredt, nasjonalt engasjement for å redusere kommunisttrusselen, forsterker denne tolkningen. Samarbeid mellom partier, organisasjoner og næringsliv skjøyde de vanlige konstallasjoner og motsetninger til side. Det var altså ikke partipolitikken, men heller opphevelsen av den, som best forklarer det samarbeidet som utviklet seg i kampen mot kommunismen.⁵⁸ NKP-erne var en trussel mot den grunnleggende nasjonale fellesskapsforståelsen. Det var ikke først og fremst det revolusjonære aspektet som var truende, men det internasjonale - det som ble fortolket og forstått som unasjonalt. Den lokale støtten og POT-samarbeidet kunne likevel være politisk motivert, og de to forklaringene står ikke nødvendigvis i et motsetningsforhold til hverandre. Forståelsen av kommunistene som sikkerhetsproblem ga begrunnelse og innhold til frykten, samtidig som den kunne gi politiske gevinster i den skarpe maktkampen og konkurransen som foregikk under den kalde krigen, lokalt og nasjonalt.

Det var altså ikke partipolitikken, men heller opphevelsen av den, som best forklarer det samarbeidet som utviklet seg i kampen mot kommunismen.

Noter

- 1 Artikkelen er basert på min bok *Malm, makt og mennesker. Ranas historie 1890–2005*. Rana historielag, 2007.
- 2 Notat fra 1948. Overvåkningspolitiets mappe vedrørende Erling Moe.
- 3 SSBs nettsider: <http://www.ssb.no/emner/00/01/20/kommvalg/histtab/t-1945abs.html> og <http://www.ssb.no/emner/00/01/20/kommvalg/histtab/t-1945prosent.html>

- 4 T. Bergh, Storhetstid (1945–1965). Bind 5 i *Arbeiderbevegelsens historie i Norge*. Tiden Norsk Forlag, Oslo 1987: 12.
- 5 D. Lundvang, Framtidsfolket. I *Årbok for Arbeiderbevegelsens Historielag i Rana. Mo i Rana* 2001: 44; Thor Helge Eidsaunes intervju med Hans Møllersen og Jon Selfors 14.9.1998.
- 6 D.I. Børresen, Fra regionalt folkeparti til lokalt kaderparti. Norges Kommunistiske Parti i Mo i Rana i etterkrigstiden. I Maurseth, Per; Håkon With Andersen & Anne Kristine Børresen (red.), *Jernverk og samfunnsendring. Tretten bidrag til historien om jernverket og Mo i Rana*. Nr. 40 i Skriftserie fra Historisk institutt. Institutt for historiske og klassiske fag, NTNU, Trondheim 2003.
- 7 D.I. Børresen, Vi vil oss et land! Norges Kommunistiske Parti i Helgeland og Salten distrikt – med tyngdepunkt på Mo i Rana 1945–1960. Rapport nr. 14 fra Mo i Rana-prosjektet. Historisk institutt, NTNU, Trondheim 1999: 62.
- 8 Notat fra 1948. Overvåkningspolitiets mappe vedrørende Erling Moe.
- 9 <http://www.ssb.no/emner/00/01/20/kommvalg/histtab/t-1967prosent.html>. Se også Slottemo 2007: 608f.
- 10 D.I. Børresen, Røde hærmenn på Helgeland. Norges Kommunistiske Parti i Mo i Rana i de første ti etterkrigsårene. I *Arbeiderbevegelsens Historielag i Rana. Årbok* 2001. Mo i Rana 2001: 61.
- 11 Bergh 1987: 12.
- 12 Børresen 2003:130 f.
- 13 Børresen 2003: 144.
- 14 Notat datert 13.10.1955. Overvåkningspolitiets mappe vedrørende Erling Moe.
- 15 Se I. Bjørnhaug, *Vi laga stålet. Jernverksklubben 50 år*. Jernverksklubben, Mo i Rana 2005: 98 og 216 f.
- 16 Norsk Krigsleksikon på <http://lotus.uib.no/norgeslexi/krigslex/t/t3.html#tranmel-martin>
- 17 T.H. Eidsaune, Møllersen-rapporten. I *Årbok for Rana med omliggende distrikter*, bind XXXIII, Rana museums- og historielag, Mo 2000: 53; P. Karstensen, *Illegalt arbeid i Mo og i Nord-Rana 1940–45*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo, Oslo 1950: 35; T.H. Eidsaunes intervju med Hans Møllersen og Jon Selfors 21.10.1999.
- 18 *Møllersens rapport*. Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek: ARK-1579 Landsorganisasjonen i Norge, serie JB-0011 Stockholmssekretariatet, Møllersen-saken.
- 19 Eidsaune 2000:161.
- 20 Møtebok 1950–1963, Mofjellet gruvearbeiderforening. Arbeiderbevegelsens arkiv, ARK-2041. Diverse fagforeninger i Nordland, serie A-0004.
- 21 M. N. Soleim, *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945 – antall, organisering og repatriering*. Dr.art.-avhandling, Institutt for historie, Det samfunnsvitenskapelige fakultet, Universitetet i Tromsø 2004: 449; Børresen 2001: 80; T.H. Eidsaune, Kirkegårdskrigen 1951. I *Årbok for Rana med omliggende distrikter*, bind XXXII, Rana Museums- og Historielag, Mo 1999: 6.
- 22 T. Bergh & K. E. Eriksen, *Den hemmelige krigen. Overvåking i Norge 1914–1997. Bind 1: Overvåkingssystemet bygges opp 1914 1955*. Cappelen Akademisk Forlag, Oslo 1998: 260; H. Tjelmeland & G. Brochmann, I globaliseringens tid 1940–2000. Norsk innvandringshistorie. Bind 3. Pax Forlag, Oslo 2003: 21. De viser til Sven Holtmark (red.) 1995 i dette.
- 23 Soleim 2004: 451. Soleim viser til K. E. Eriksen og H. Pharos bok *Kald krig og internasjonalisering*, 1997: 63 i dette.
- 24 Lund-rapporten: Dokument nr. 15 (1995–96). *Rapport til Stortinget fra kommisjonen som ble nedsatt av Stortinget for å granske påstander om ulovlig overvåking av norske borgere*: 171.

- 25 Overvåkningspolitiets mappe vedrørende Erling Moe og Jon Selfors.
Materialet er utlånt av Thor Helge Eidsaune, som har fått tillatelse til å la meg bruke det som kilder.
- 26 Notat datert 19.3.1948 og udatert fra samme år, samt notat datert 12.7.1950.
Overvåkningspolitiets mappe vedrørende Erling Moe.
- 27 Lund-rapporten: 167 og 566.
- 28 Ansatt ved Jernverket med mange faglige verv. Sitert etter Lund-rapporten: 566.
- 29 Møtebok 1950–1963, Mofjellet gruvearbeiderforening. Arbeiderbevegelsens arkiv, ARK-2041, diverse fagforeninger i Nordland, serie A-0004,
- 30 Lund-rapporten: 566.
- 31 Lund-rapporten: 569 og 586.
- 32 Børresen 2001: 85.
- 33 Bergh & Eriksen, 1998: 326.
- 34 Se for eksempel S. B. Larsen, Arbeiderpressen i Nord-Norge under den kalde krigen. I *Arbeiderhistorie*. Årbok for Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek. Oslo 2004; Eidsaune 1999.
- 35 Ø. Hirsti, Folkets røst i 90 år. Dunderlandsdølen/Helgelands Fremtid/Rana Blad 1902–92. Rana Blad, Mo 1992: 85.
- 36 Bergh & Eriksen: 1998: 471.
- 37 Larsen 2004: 59 f.
- 38 Møllersen: Æres den som æres bør. Udatert notat. Rana Museums arkiv.
- 39 Lund-rapporten: 566.
- 40 T. Jacobsen, *Smeltedigelen. Den dramatiske historien om jernverksbyen Mo i Rana*. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1988: 62.
- 41 Intervju med Nils Hillestad, Rana Blad 10.9.1993.
- 42 Notat fra Helgeland Politikammer, datert 7.2.1940. Overvåkningspolitiets mappe vedrørende Jon Selfors; notat fra politimesteren i Helgeland, datert 15.2.1954 og 1.3.1954. Overvåkningspolitiets mappe vedrørende Erling Moe.
- 43 Overvåkningspolitiets mappe vedrørende Erling Moe.
- 44 Notat datert 26.4.1950. Overvåkningspolitiets mappe vedrørende Jon Selfors.
- 45 Notat datert 19.11.1951. Overvåkningspolitiets mappe vedrørende Erling Moe.
- 46 Notat datert 8.3.1962. Overvåkningspolitiets mappe vedrørende Erling Moe.
- 47 Brev datert 13.11.1951. Overvåkningspolitiets mappe vedrørende Erling Moe.
- 48 Notat datert mai 1948. Overvåkningspolitiets mappe vedrørende Erling Moe; notat datert 26.4.1950. Overvåkningspolitiets mappe vedrørende Jon Selfors.
- 49 Notat datert 12.7.1950. Overvåkningspolitiets mappe vedrørende Jon Selfors.
- 50 Notat datert 23.3.1948. Se også notat datert mai 1948.
Overvåkningspolitiets mappe vedrørende Erling Moe.
- 51 Personalskjema. Overvåkningspolitiets mappe vedrørende Erling Moe.
- 52 Brev datert 15.2. og 1.3.1954. Overvåkningspolitiets mappe vedrørende Erling Moe.
- 53 Rapport datert 1.2.1961; brev datert 1.2.1962. Overvåkningspolitiets mappe vedrørende Erling Moe.
- 54 T.H. Eidsaunes intervju med Hans Møllersen og Jon Selfors 17.9.1998.
- 55 T.H. Eidsaunes intervju med Hans Møllersen og Jon Selfors 21.10.1999.
- 56 Karstensen 1950.
- 57 Bergh & Eriksen 1998: 487 f.
- 58 Bergh & Eriksen 1998: 487 f.